

Елеуов М., Талеев Д.А.

Ақтөбе қаласының шаруашылық аймағында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба

Мақалада 2015 жылы Ақтөбе қаласында салынған стратиграфиялық қазбаның нәтижелері баяндалады. Ақсу су қоймасының каналы жағасына салынған қазба барысында әртүрлі жас пен жыныс өкілдерінің қаңқалары ретсіз тасталып көмілген жерлеу ашылды. Шұңқырдан қазылып алынған 30-ға жуық адамнаң мәйітіне жүргізілген антропологиялық сараптама барысында марқұмдардың қаңқаларынан күштеп өлтіру іздері анықталмады. Антропологиялық зерттеу мен археологиялық артефактілерді сараптау нәтижелері бұл жерлеудің діни ғұрыппен байланысты деген тұжырым жасауға негіз береді.

Шұңқырдың ішінен шыққан қыш ыдыстар кешені осы жаппай жерлеудің VII – IX ғасырлар аралығына жататындығын көрсетті.

Түйін сөздер: Қазба, стратиграфия, зерттеу, антропология, мәйіт, қаңқа, керамика, зороастризм, оссуари.

Eleuov M. Taleev D.A.

Archaeological excavations carried out in 2015 on the economic part of the settlement of Aktobe

The article presents the results of archaeological excavations carried out in 2015 on the site of Aktobe. The excavations carried out on the cliff channel reservoir Aksu identified mass grave randomly scattered bones of the deceased of various age and gender. The results of the anthropological examination of the remains of about 30 individuals from this burial found no traces of violent injuries on the bones and skulls. The results of anthropological research and analysis of archaeological artifacts led to the conclusion that it is connected with the burial of a religious ritual.

The complex of ceramics were present in the burial makes it impossible to date the burial VII – IX century.

Key words: excavation, stratigraphy, research, anthropology, bones, deceased, Zoroastrianism, ossuary.

Елеуов М., Талеев Д.А.

Археологические раскопки, проведенные 2015 году на хозяйственной части городища Актобе

В статье приводятся результаты археологических раскопок, проведенных в 2015 году на городище Актобе. В ходе раскопок, осуществленных на обрыве канала водохранилища Ақсу, выявлено массовое захоронение беспорядочно рассеянных костей покойных различного возраста и пола. Результаты антропологической экспертизы останков около 30 человек из этого захоронения не обнаружили следов насильственных повреждений на костях и черепках покойников. Результаты антропологического исследования и анализ археологических артефактов позволили сделать вывод, что это захоронение связано с религиозным ритуалом.

Комплекс керамических сосудов, присутствовавших в погребении, дает возможности датировать захоронение VII – IX в.

Ключевые слова: раскоп, стратиграфия, исследование, антропология, кости, покойник, зороастризм, оссуарий.

**АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ
ШАРУАШЫЛЫҚ
АЙМАҒЫНДА
2015 ЖЫЛЫ
ЖҮРГІЗІЛГЕН
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАЗБА**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археологиялық базасы орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласының оңтүстік-шығыс шетіне салынған су қоймасынан артық суды жіберу үшін қазылған канал қаланың мәдени қабатын кесіп өткен. Неше жылдан бері ағып жатқан қашыртқы судың екпіні жер бедерін кесе өтіп, каналдың екі жағасын үлкен жарға айналдырған. Биіктігі кей тұста 8-9 м дейін жететін осы жардың бойында қаланың мәдени қабатының қалыптасқан қыртысы анық байқалады. Жарқабақтан көрініп жатқан мәдени қабаттың қалыңдығы 2 кей тұста 2,5 м дейін барады. Жағаны бойлай бақылау жүргізу барысында цитадельден батысқа қарай 400 м жердегі су шайған жағалауда пайда болған жарқабақта көлемі 2,5x1,7 м, тереңдігі 2 м келетін шұңқырдың ізі анықталды. Жартысын су шайып кеткен осы шұңқырдың ішіне ретсіз тасталған көп адамның мәйіттерінен түзілген қабат ашылып қалыпты (3-сурет). Бір шұңқырға көп адамды қалай болса солай тастап көмген жерлеудің сырын ашу (қашан және қандай себептерге байланысты) мақсатымен сол жерге 2015 жылы стратиграфиялық қазба салынды [1, 32-35].

Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттап шұңқырдың үстінен салынған стратиграфиялық қазбаның ұзындығы 6 м, ені 1,3 – 1,5 м, тереңдігі 5,75 м. болды. Қазбаның солтүстік – батыс жиегінен алынған көлденең қимасы 6 шаршы және XI ярусқа бөлінді (1-сурет).

Қазбаны жүргізу барысында оның бетінде жатқан 10–15 см қалыңдықтағы шым қабаты мен оның астындағы 0,5–0,7 м қалыңдықтағы (I–II ярус) күл аралас бос топырақ құландысы тазартылды. Қазбаны онан әрі тереңдету барысында тығыздалған топырақ құландысының арасынан (III–IV ярус) сырлы бояулы табақтың және бояусыз ыдыстардан құм, құмыра қазан және т.б. ыдыстардың сынықтары табылды.

Қазбаның солтүстік-батыс жиегінен 0,7 м жерде және ең жоғарғы нүктеден (репер) 2,15 м тереңдіктен көлемі 0,6x0,7 м келетін, күйдірілген кірпіштерден қаланған құрылыстың (ташау) қалдығы ашылды. Құрылысқа қолданылған кірпіштердің көлемдері 28-29x19x3,5-4 см. Кірпіштер ташнаудың астына жалпағынан және жан-жағындағы қабырғаларына тігінен қойылған. Оның қабырғаларының ішкі бетінде қалыңдығы 1 см келетін алебастр сылақтың қалдықтары сақталған.

Осы құрылыстың солтүстік жиегінен және 3,2 м тереңдіктен (VII ярус, 3-5 шаршы) көлемі 2,5x1,7 м, тереңдігі 2 м келетін шұңқыр ашылды. Шұңқыр оңтүстіктен солтүстікке қарай бағыттала орналасқан және оның жартысына жуық бөлігі (оңтүстік-шығыс шеті) жарқабақты су шайған кезде бұзылып кеткен. Шұңқырдың беткі қабатын (VII–VIII ярус) тазарту барысында археологиялық бүтін бір құмыра, үш қазан мен басқада ыдыстардың сынықтары және топтап, ретсіз көмілген көп адамның сүйектері (арасында мал сүйектері де бар) табылды. Шұңқырды одан әрі тереңдету барысында (IX ярус) *оссуарилердің* сынықтары мен бүтін күйіндегі қақпақтары және оның айналасында шашылған адам қаңқасының сүйектері шықты. Оның астынан 0,2 м (X ярус) және 0,7 м тереңдіктен (XI ярус) топтап көмілген адам сүйектерінің екінші қабаты аршылып алынды. Сүйектердің орналасуына қарағанда ретсіз көмілген. Осы шұңқырдан жалпы саны 20-дан аса адам қаңқалары, бас сүйектері кездесті. Арасында жас балалардың сүйектері де бар екен.

Адам қаңқаларының антропологиялық тұрғыдан сараптау жұмыстары ресейлік антрополог Егор Китов жүргізді. Қаңқалардың қабат-қабат болып ретсіз жатқан сипатына қарағанда осы шұңқырға өлген кісілердің денесіндегі жұмсақ еттері әбден ыдырап (шіріп) болғаннан кейін басқа жерден әкеліп тасталған. Мәйіттердің қаңқаларында сыртқы күштен болған ешқандай да жарақат іздері анықталмады. Жаппай жерлеудің жартысын су жуып кеткендіктен, ашылып қалған бөлікке әртүрлі атмосфералық құбылыстардың әсеріне байланысты антропологиялық материалдардың сақталу сапасы қатты бүлінген.

Қаңқалардың жынысын, жас аралығын анықтау сараптамасы қалыптасқан әдістер бойынша жүргізілді [2, 3, 4]. Тістер мен қаңқалардан алынған мәліметтерді салыстыра отырып қарастырылды. Ал қаңқалардың краниологиялық мәні мен өлшемдерін сипаттау антропология мен криминалистиканың қалыпты тәсілдері негізінде жасалды [3, 4, 5, 6].

Зерттеу материалы ретінде 27 жанның қаңқалары алынды. Қаңқалардың сақталу дәрежесі өте нашар. Жыныс пен жас аралық анықтаулар нәтижелері төмендегі кестеде көрсетілген.

Ер кісінің бас сүйегі. Ерлердің топтамасы соншалықты сәйкесті емес. Макро және микробедерлері айқын білінеді. Бас қорапшасының ұзындығы мен ені гипербрахикрандық көрсеткіш бойынша үлкен. Бет пішінінің жоғарғы жағы өте жалпақ және орташа, орташа биік деңгейде орташа жалпақ келген. Мезоконхдық көрсеткіш

бойынша бас сүйектің төбесі жалпақ және орташа биік. Мұрны орташа жалпақ, орташа ұзын, мезоринді келген. Мұрын сүйектері жалпақ, өте биік қырынан қарағанда өте шығынқы келген. Тіс шұңқырлары орташа терең, бет көрінісінің жанынан қарағанда европoidтық масштабқа жақындығын, сонымен бірге жоғарғы деңгейдегі кеңдігі мен бет пішінінің жалпақтығына байланысты.

Кесте

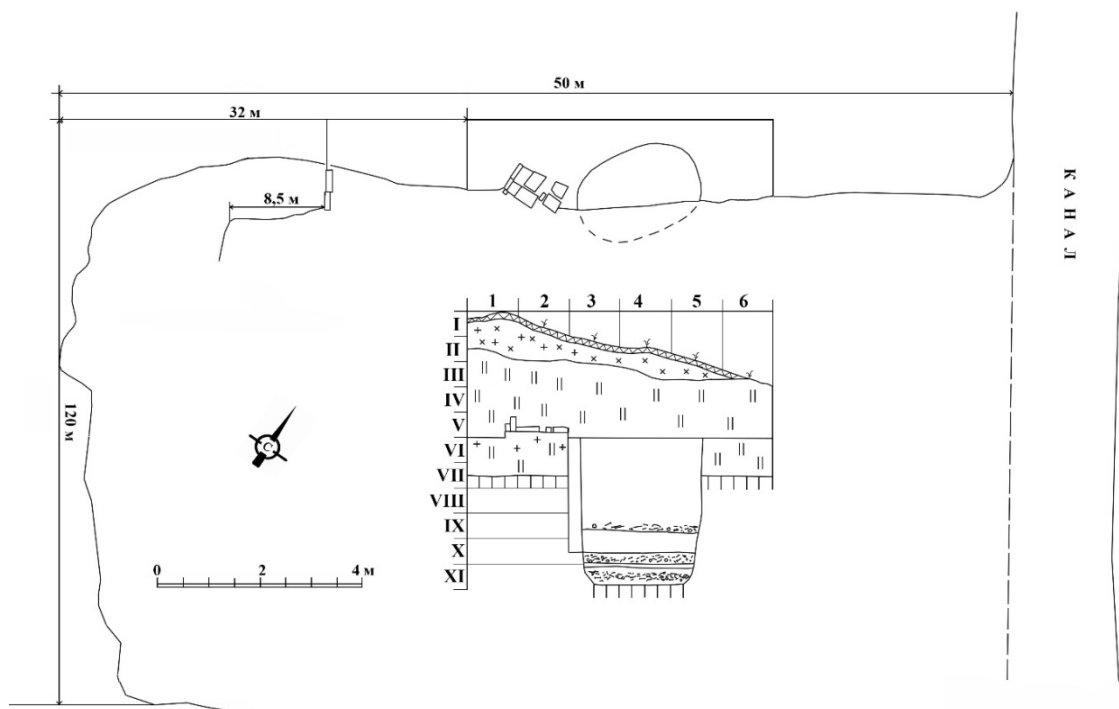
Қазбадан алынған жандар	Жынысы	Жасы (жыл)
Жан (Инд).1	Еркек	35-45
Жан (Инд).2	Әйел	25-35
Жан (Инд).3	Әйел	35-45
Жан (Инд).4	Еркек	25-35
Жан (Инд).5	Еркек	35-45
Жан (Инд).6	Еркек	25-35
Жан (Инд).7	Әйел	45-55
Жан (Инд).8	Әйел	25-35
Жан (Инд).9	Еркек	25-35
Жан (Инд).10	Еркек	45-55
Жан (Инд).11	Еркек	25-35
Жан (Инд).12	Әйел	≥55
Жан (Инд).13	Еркек	35-45
Жан (Инд).14	Еркек	35-45
Жан (Инд).15	Еркек	35-45
Жан (Инд).16	Еркек	25-35
Жан (Инд).17	Әйел	35-45
Жан (Инд).18	Әйел	45-55
Жан (Инд).19	Бала	10
Жан (Инд).20	Бала	5-6
Жан (Инд).21	Бала	1
Жан (Инд).22	Бала	7
Жан (Инд).23	Әйел	25-35
Жан (Инд).24	Әйел	≥55
Жан (Инд).25	Әйел	35-45
Жан (Инд).26	Бала	3
Жан (Инд).27	Бала	7

Әйел кісілердің бас сүйегі. Әйелдердің топтамасы өте нашар сақталған. Макро және микробедерлері әлсіз білінеді. Бас қорапшасының ұзындығы мен жалпақтығы орташа, көрсеткіш бойынша брахикранды. Маңдайы өте жалпақ, көлбеу. Бет-жүзі жоғарғы жағында жалпақ, биік.

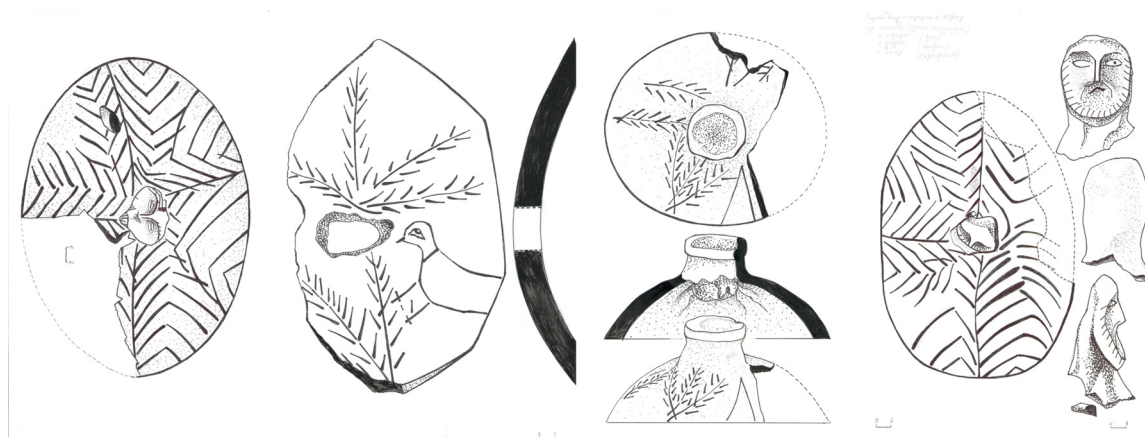
Көкжиегі хамэконхнды көрсеткіш бойынша жоғары, төмен. Мұрны жіңішке және орташа биік. Мұрын сүйектері жалпақ және өте биік, қырынан қатты шығыңқы. Тіс орнының шұңқыры терең емес. Қас бетінің жүзінің жалпақтығына қарай жазықталған.

Бас сүйектерді топтастыра қарағанда олардың европайдттық шекарада біртектес еместігін

байқаймыз. Осындай үйлестіктер әдетте қалалық топтамада тұрғындардың өзара қаалыпты байланысына қатысты кездеседі. Осыған ұқсас көрініс Қостөбе жерлеулерінде, Таразда қазылған зороастритік қабірлерде кездескен. Біз зерттеген топтамалар морфологиялық ерекшеліктері жағынан Ақбешім мен Красноречка [7, 8, 9] қалашықтарының тұрғындарына өте жақын.

1-сурет – Стратиграфиялық кесіктің сызбасы

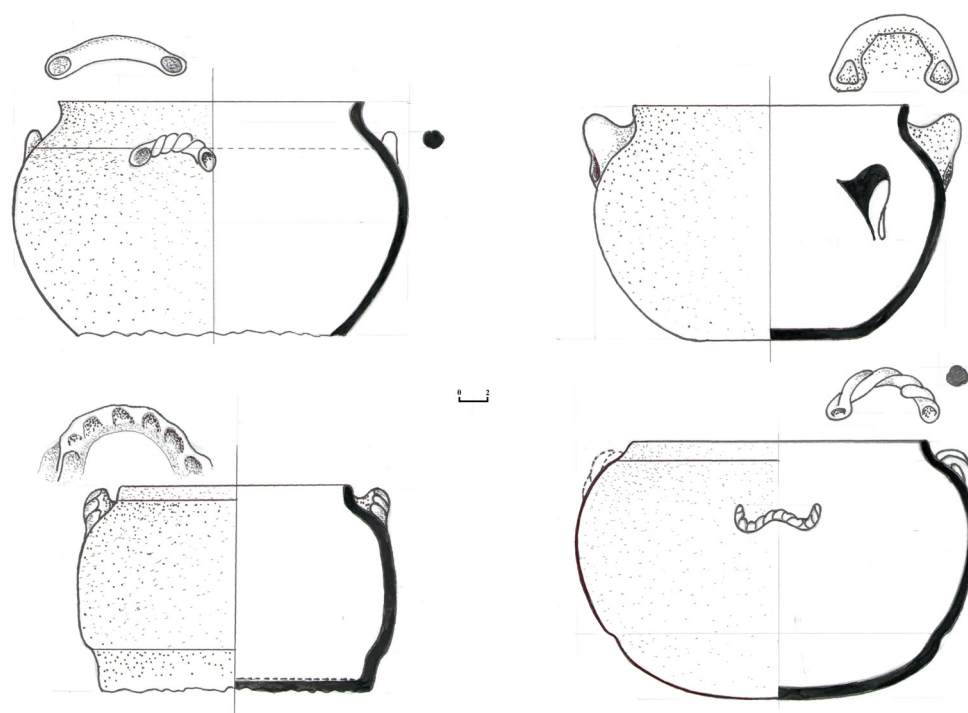

2-сурет – Шұңқырдан табылған оссуарилердің какпақтары

3-сурет – Жарғабақтағы шұңқырдың қазбаға дейінгі көрінісі

4-сурет – Шұңқырдан табылған қазандар

Стратиграфиялық қазба барысында жағалаудың жоғарғы нүктесінен 3 м тереңдікте орналасқан шұңқырдың ішіне көмілген көптеген жандардың мәйіттер зороастризм дініне табынатын қала тұрғындарының ішіне деп болжауға келеді. Өйткені, қабір шұңқырының түбіне ретсіз тасталған адам қаңқалары 0,5 м қалыңдықта. Оның үстінен 0,7-0,8 м топырақ тасталыпты. Оның үстінен тағы да адам қаңқалары мен мал сүйегі, түрлі өлшемдегі қазандар және олардың сынықтары, оссуарилердің бөлшектері мен қақпақтары аралас тасталған. Бұл қандайда бір діни рәсімге немесе кенеттен болған апатқа байланысты болған жағдай ма? деген ой туғызады. Мамандардың пайымдауынша, зороастризм діні Қазақстан жеріне VI – VII ғасырларда соғдылықтармен бірге келген [9, 34]. Шамасы Қазақстан жеріне саудамен немесе жалдамалы құрылысшы ретінде келген соғдылықтардың бір бөлігі осы дінді ұстанған болса керек. Қалай болғанда да қаңқаларды антропологиялық зертеу нәтижелері олардан ешқандай күштің іздерін таппады. Шұңқырдың беткі қабатына, қаңқалардың үстінен тасталған қазандар (барлығы 5-6 дана) мен оссуарилердің қақпақтары (10 дана) Талас пен Шу өңірлерінің VII-IX ғасырлары материалдары арасынан кездеседі [10, 34-36]

Су құбыры. Жоғарыда айтылғандай канал суы жуып кеткен жағдайда жарқабақтан жер асты су құбырының ұшы шығып тұрғаны анықталды. Ол құбырдың басы тура цитаделге бағытталған. Осы суқұбырының жалғасы мен бағыт-бағдарын байқау мақсатымен оның үстінен 2015 жылы барлау қазбасы салынды. Бұл алдығы стратиграфиялық қазбадан оңтүстік-батысқа қарай 36 м жерде. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған қазбаның көлемі 3x1,4-2,3 м, тереңдігі 2,4 м.

Қазба құбырдың көрініп тұрған солтүстік-шығыс жиегінен оңтүстік-батыс бағытта қазылып, су құбырының деңгейіне дейін 2,3 м қалыңдықтағы бос топырақ аршылды. Оның астынан қазбаның бағытына параллель жатқан, қаланың цитаделіне қарай тура бағытталған су құбырының аз ғана бөлігі ашылды. Олар ұзындықтары 52, 42, 22 см, диаметрі 20-24 см, бір-біріне кілетін кертіннің ұзындығы 2 см, диаметрі 23, қалыңдығы 1 см келетін үш су құбырын құралған. Аршылған құбырдың жалпы ұзындығы – 1,1 м, оның солтүстік-шығыс жағын каналдың суы шайып, ал оңтүстік-батысқа қарайғы жалғасы шаруашылық мақсатта топырақ алу кезінде бұзылып кеткен.

Қазбадан құм, құмыра және көзе секілді қыш ыдыстың сынықтары мен құбырдың оңтүстік-батыс шетіндегі үзілген жерінде күйдірілген қыштың қалдықтары, шлак үйіндісі кездесті.

Сонымен, 2015 жылы Ақсу суқоймасының каналының жағасында жүргізілген қазба жұмыстары барысында ортағасырлық Ақтөбе қаласының тарихына қатысты жаңа антропологиялық деректер алынды. Сөз жоқ стратиграфиялық қазбадан шыққан адам қаңқалары зороастризм дінін ұстанған соғдылықтарға қатысты. Бұл жерде бір ескеретін мәселе ортағасырлық Ақтөбе Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, осы өңірдегі үлкен қалалардың бірі. Сондықтан бұл қаладан әртүрлі дін өкілдерінің өмір сүргеніне таңғалуға негіз жоқ.

Антропологиялық сараптау нәтижелері зерттелген қаңқалардың зороастризм дінін ұстанған соғдылықтарға тиесілі екендігін білдіреді. Керуен жолының бойындағы ірі қалаларға шоғырланған соғды саудагерлері мен қолөнер шеберлерінің өкілдері айтылған дінді ұстанғаны жайлы Шу және Талас өзендерінің бойындағы қалалардан табылған археологиялық деректер де растайды.

Әдебиеттер

- 1 Орта ғасырлық Ақтөбе қаласында 2015 жылы жүргізілген қазбалар// Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық ұзын қорғанды қалалары ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есеп. – 2015. – 101 б.
- 2 Герасимов М.М «Восстановление лица по черепу» (Современный ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. – Новая серия–№28. – М., 1955. – С. 135-180.
- 3 Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия Методика антропологических исследований. – М., 1964. – 350 с.
- 4 Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. – М., 1963. – 170 с.
- 5 Бужилова А.П Палеопатология в биоархеологических реконструкциях //Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998. – 260 с.
- 6 Добряк В.И. Судебно-медицинская экспертиза скелетированного трупа. – Киев, 1960. – 180 с.
- 7 Миклашевская Н.Н. Антропологический состав киргизского народа. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – М., 1955. – 280 с.
- 8 Миклашевская Н.Н. История распространения монголоидного типа на территории Киргизия. – Ташкент, 1964. – 2–35 с.

- 9 Гинзбург В.В., Зезенкова В.Я Череп из могильника Караханидского времени на Краснореченском городище в Чуйской долине (Киргизия). –КСИЭ. – Выпуск XVII. –1952. – С. 42–78.
- 10 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.

Referenses

- 1 Ortagasyrlyk Aktobe kalasynda 2015 zhyly zhurgizilgen kazbalar// Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyk uzyn korgandy kalalary gylymi-zertteu zhymysy zhonindegi esep. – 2015. – 101 b.
- 2 Gerasimov M.M «Vosstanovlenie lica po cherepu» (Sovremennyyi iskopaemyi chelovek)//Trudy Instituta etnografii AN SSSR. – Novaya seriya–№28. – M., 1955. – S. 135-180.
- 3 Alekseev V.P., Debec G.F., Kraniometriya Metodika antropologicheskikh issledovaniye. – Moskva 1964.-350 s.
- 4 Pashkova V.I. Ocherki sudebno-medicinskoi osteologii. – M., 1963. – 170 s.
- 5 Buzhilova A.P Paleopatologiya v bioarheologicheskikh rekonstruktsiyah // Istoricheskaya ekologiya cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovaniy. – M., 1998. – 260 s.
6. Dobryak V.I. Sudebno–medicinskaya ekspertiza skeletirovannogo trupa. – Kiev, 1960. – 180 s.
- 7 Miklashevskaya N.N. Antropologicheskii sostav kirgizskogo naroda. Dissertatsiya na soiskanie stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – M., 1955. – 280 s.
- 8 Miklashevskaya N.N. Istoriya rasprostraneniya mongoloidnogo tipa na territorii Kirgizii. –Tashkent, 1964.2–35 s.
- 9 Ginzburg V.V., Zezenkova V. Ya Cherepa iz mogil`nika Karahanidskogo vremeni na Krasnorechenskom gorodishche v Chyuskoy doline (Kirgiziya). – KSIYa. – Vypusk XVII. –1952. – S. 42–78.
- 10 Baipakov K.M. Srednekovye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti. – Almaty: Gylym, 1998. – 216 s.